

*Kovalchuk Mykhailo Petrovych, the Kolomyia Institute
of Vasyl Stefanyk National Precarpathian University
Candidate of Sciences in Philology, Head of the Philology Department*

*Ковальчук Михайло Петрович, Коломийський інститут ДВНЗ
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри філології*

Explanatory conjunctions in complex sentences with undifferentiated types of connection: structurally semantic aspect

Пояснювальні сполучники у складних реченнях з недиференційованими типами зв'язку: структурно-семантичний аспект

Проблема співвідношення сполучниковості і безсполучниковості в контексті вивчення складних речень різних граматичних різновидів у синтаксисі слов'янських мов характеризується різними підходами щодо її розв'язання. Дискусійними є питання, пов'язані з визначенням ролі формальних засобів зв'язку (сполучників та сполучних слів) у встановленні основних граматичних ознак складного речення – синтаксичного зв'язку та семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами. І якщо в одних граматичних працях сполучники вважаються одним з основних критеріїв визначення граматичних ознак насамперед складних сполучникових речень¹, в інших фіксуються випадки, коли сполучники не забезпечують чіткої диференціації синтаксичного зв'язку та семантико-синтаксичних відношень².

У контексті розв'язання проблеми взаємовідношення безсполучниковості і сполучниковості у дослідженні безсполучникових складних речень староукраїнської мови було обґрунтовано положення про те, що безсполучникові речення недоцільно виводити за межі складного речення, оскільки побудова їх граматичних моделей базується на тих же синтаксичних категоріях, що й у сполучникових реченнях. Основним і універсальним критерієм моделювання складних структур є типи семантико-синтаксичної взаємодії предикатів складових частин, на основі чого творилася система інших засобів синтаксичного зв'язку у складному реченні: спеціалізовані граматичні індекси (сполучники і сполучні слова), неспеціалізовані граматичні індекси (частки), лексичні конкретизатори, додатково враховується темо-ремне членування]³.

Поліпредикативні конструкції, що на рівні елементарної граматичної моделі виявляють ознаки незалежного або залежного зв'язку між компонентами, відповідно типологізуються на речення паратактичні і гіпотактичні. Паратак西斯 виражає абсолютну ознаку складного речення – граматичну незалежність його предикативних компонентів, при цьому паратактичні відношення між компонентами реалізуються у сурядному синтаксичному зв'язку. Натомість гіпотактичні відношення між компонентами складного речення відзначаються різним характером граматичної залежності. Взаємодія ситуацій тут виявляється через монопредикативне значення складного речення (як синтез ситуацій, які передаються його предикативними компонентами) і, позначаючи граматичну залежність, гіпотактичні конструкції диференціюються за односпрямованим чи двоспрямованим

¹Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 224.

² Див.: Жовтобрюх М.А. Исторична грамати́ка української мови / М.А. Жовтобрюх, О.Т. Волох, С.П. Самійленко, І.І. Слинько. – К.: Вища школа, 1980. – С. 298; Бевзенко С.П. Структура складного речення в українській мові / С.П. Бевзенко – К., 1987. – С. 18.

³ Барчук В.М. Складні безсполучникові речення в староукраїнській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Володимир Михайлович Барчук. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 20-21.

характером залежності відповідно на підрядний і дворядний типи синтаксичного зв'язку¹. При цьому підрядний тип зв'язку характеризується односпрямованою залежністю між компонентами, дворядний тип зв'язку – двоспрямованою залежністю.

І надалі актуальними залишаються питання, пов'язані з засобами вираження синтаксичного зв'язку у поліпредикативних конструкціях, які фіксують структурно-семантичні ознаки різних типів синтаксичного зв'язку між предикативними частинами, – у складних реченнях перехідних типів зв'язку. Такі конструкції в граматиці української мови трактувались по-різному і були визначені свого часу як складні речення з недиференційованим синтаксичним зв'язком². Пізніше складні речення з недиференційованими типами зв'язку стали предметом спеціального досліджень на матеріалі староукраїнської мови³. Взявши за основу зазначені вище граматичні критерії, виділяємо складні речення з пояснювальною семантикою, які в межах гіпотаксису виділяються складні речення з недиференційованими типами зв'язку між підрядністю і дворядністю.

У пропонованій розвідці розглянемо особливості функціонування пояснювальних сполучників у складних реченнях з недиференційованими типами зв'язку, взявши за основу монографічне дослідження К.Г.Городенської «Сполучники української літературної мови»⁴. Виділення пояснювальних сполучників *тобто*, *себто*, *цебто* та ін. як перехідних між сурядністю та підрядністю в граматичних працях обґрунтовано, зокрема, наявністю граматичних ознак, притаманних зазначеним типам синтаксичного зв'язку в складному реченні. Так, І.Р. Вихованець убаचाє ознаки сурядності в тому, що предикативні частини, поєднані пояснювальними сполучниками, формально-синтаксично та семантико-синтаксично однотипні, їх єднає значеннєвий паралелізм. Водночас закріплена послідовність розташування предикативних частин (пояснювальна частина завжди у постпозиції), а також певна значеннєва зумовленість другої частини першою вказує на ознаки граматичної залежності⁵. Окрім вказаних ознак, у своєму аналізі враховуватимемо й інші граматичні критерії визначення синтаксичного зв'язку в складних реченнях з пояснювальними сполучниками, зокрема семантико-синтаксичну взаємодію предикативних частин через лексичні конкретизатори (насамперед опорні синтаксеми), ступінь конкретизації семантико-синтаксичних відношень, порядок розташування предикативних частин та елементи комунікативного членування.

З-поміж наведених у монографії К.Г.Городенської синтаксичних одиниць, у межах яких функціонують пояснювальні сполучники, закономірно виділяємо складні речення⁶ (речення наведено на рівні елементарної моделі; опорні синтаксеми та сполучники виділено – М. К.):

1. ...внутрішній туризм під час зимового сезону набагато випереджає в'їзний туризм, **тобто** в Україну взимку приїжджає не так багато іноземців... (Експрес)

2. ...Володимир посилав послів своїх по різних землях – до Рима, Єрусалима, в Єгипет та інші місця, **цебто** князь дуже цікавився життям та звичаями в інших землях, досліджував це життя й бажав прищепити його й своєму народові (І. Огієнко)

¹ Барчук В.М. Складні безсполучникові речення в староукраїнській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Володимир Михайлович Барчук. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 15.

² Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1994. – С. 349.

³ Ковальчук М. П. Складні речення з недиференційованими типами зв'язку в староукраїнській мові: автореф. дис... канд. філол. Наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Михайло Петрович Ковальчук. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.

⁴ Городенська К.Г. Сполучники української літературної мови: Монографія / К.Г.Городенська. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 208 с.

⁵ Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1994. – С. 345

⁶ Див.: Городенська К.Г. Сполучники української літературної мови: Монографія / К.Г.Городенська. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – С. 108-109.

3. ...чи буде ця пробіркова істота життєздатною, **себто** чи здатні сьогоднішні зрушення докорінно змінити ситуацію..? (Дзеркало тижня)

4. У XIX ст. в селі... було всього 48 хат і 487 мешканців, **тобто** в кожній хаті жило в середньому по 10 душ (Україна молода)

5. ...я іноді хворію на ностальгію, **цебто** у мене з'являється нудьга за батьківщиною (Ю. Яновський).

Семантико-синтаксичні відношення цих пояснювальних конструкцій значною мірою ви дієслово у групі опорного предиката. Саме дієслівна лексема в умовах відповідної семантичної взаємодії з іншими синтаксемами у препозитивному компоненті впливає на виникнення пояснювальних відношень через конкретизацію змісту опорної групи слів постпозитивною частиною. Наприклад, у наведених реченнях такими опорними синтаксемами виступають: дієслова-предикати в узагальненому контексті препозитивної частини (перші два речення); іменна частина разом з дієслівною зв'язкою в складі предиката (третє речення); формальний суб'єкт препозитивної частини у поєднанні з дієсловом-предикатом (четверте речення); формальний об'єкт дії предиката препозитивної частини у поєднанні з дієсловом (п'яте речення).

На відміну від підрядних з'ясувальних речень, де опорні дієслова характеризуються виразною з'ясувальною семантикою, значення опорного слова (чи групи слів) у пояснювальних конструкціях більш широке. Як наслідок, пояснювальний постпозитивний компонент вже не є граматично зумовлений і прогнозований, як при підрядності, хоча його наявність і граматична семантика передбачувані узагальненістю опорного елемента. У цьому випадку не доводиться стверджувати про створення незаміщеної синтаксичної позиції з сильним керуванням. Натомість для позначення структурно-семантичних особливостей більш узагальнених пояснювальних відношень було введено поняття провалентної синтаксичної позиції¹. Провалентна синтаксична позиція, хоч і створюється в пояснювальних структурах опорними елементами за безпосередньої участі дієслова, однак передбачувані нею відношення пояснення значною мірою залежать від семантичного змісту пояснювального компонента. При цьому на основні семантико-синтаксичні відношення пояснення можуть накладатися додаткові значення, які вже характеризують дворядність як тип синтаксичного зв'язку. Однак фіксованість позиції (постпозиція) пояснювального компонента та його семантична спрямованість на опорне слово (а не на весь препозитивний компонент) не дозволяє трактувати відношення між частинами пояснювальних складних речень як граматичну взаємозалежність, яка притаманна дворядним структурам і при якій допускається вільний порядок розташування предикативних компонентів.

Основні пояснювальні відношення в аналізованих реченнях супроводжуються обставинною семантикою способу дії, тому форму синтаксичного зв'язку у пояснювальних конструкціях можна визначити як елементи граматичного прилягання на рівні складного речення. Елементарна граматична модель, що лягла в основу виділення складних речень із пояснювальною семантикою, визначається на основі двох або більше предикативних частин, які семантико-синтаксично взаємодіють через пояснювальну спрямованість постпозитивного компонента на опорне слово у препозитивному компоненті.

Спільною класифікаційною ознакою для всіх різновидів аналізованих складних речень є пояснювальна спрямованість постпозитивного компонента на опорне слово і його семантична характеристика в контексті дії препозитивного предиката. Граматичні моделі і варіанти пояснювальних структур у староукраїнській мові класифікуються на основі семантико-синтаксичних засобів вираження опорного слова, яке визначає провалентну синтаксичну позицію у складному реченні і на яке спрямовується основна пояснювальна

¹ Барчук В.М. Складні безсполучникові речення в староукраїнській мові: Автореф. дис... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Володимир Михайлович Барчук. – Івано-Франківськ, 1996. – С. 19.

семантика постпозитивного компонента. Структурно-семантичне відношення пояснення у складному реченні передбачається як через конкретизацію семантики дії самого лише предиката, так і аналітично (через пояснення іменної лексеми, що входить до складу предиката і семантико-синтаксично взаємодіє з ним). Елементами внутрішньої класифікації пояснювальних конструкцій є актуальне членування, а також оказіональна семантика змісту складного речення та його компонентів.

Таким чином, пояснювальні сполучники, формально поєднуючи предикативні частини складних речень з пояснювальною семантикою, не становлять основу граматичного значення цих конструкцій, а є лише одним з елементів комплексного застосування різноманітних структурних та семантичних критеріїв визначення синтаксичного зв'язку і семантико-синтаксичних відношень.